

УДК 94(477)

Ярослав Секо

**БОРотьБА УКРАїнських ПОЛітв'язнів у ТАБОРАХ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х – СЕРЕДИНІ 1980-Х РР.**

У статті розглядаються особливості боротьби українських політв'язнів у таборах, форми їх протистояння адміністрації.

Ключові слова: політичний в'язень, голодування, табір, статус політв'язня, боротьба.

Актуальність теми полягає у вивченні тягlosti традиції опору українців, силою обставин ізольованих в таборах. Згідно зі статистики, серед політичних в'язнів вони були найчисленнішою групою, отож, за спогадами багаторічного в'язня А. Радигіна "просто неможливо жити в Мордовії і бути далеким від України" [1, с. 10]. Зміна в формах боротьби, пов'язана з "приходом" у табори нової генерації борців за незалежність, відобразила зміни в формах опору на волі.

Предметом дослідження є перебування й умови діяльності українських політичних в'язнів у таборах.

Мета – вивчення умов і форм опору українського національного та правозахисного рухів. Відповідна тема є однією з ключових у спогадах політв'язнів, однак, у науковій літературі не отримала належного висвітлення. Окремі аспекти проблеми досліджено Г. Касьяновим [2] Ю. Курносим [3] та. На думку останнього, вивчення їх боротьби є "вагомою складовою опору, який ледве жеврів на волі, натомість бурхливо – за колючим дротом" [2, с. 154].

Починаючи з 1966 р., у табірне життя влилися учасники шістдесятницького, правозахисного та підпільного рухів: І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, брати М. і Б. Горині, Іг. Калинець, В. Марченко, Є. Пронюк, В. Лісовий, Д. Басараб, О. Бердник, М. Горбаль, В. Калиниченко, І. Кандиба, Ю. Литвин, Л. Лук'яненко, В. Овсієнко, Б. Ребрик, П. Рубан, І. Сокульський, В. Стус, О. Тихий, Д. Квецько, З. Попадюк, І. Гель, В. Мороз, Г. Приходько, М. Осадчий, С. Караванський, О. Тихий, В. Романюк, І. Калинець, О. Поппович, І. Сенік, С. Шабатура та інші. Їх "прихід" став важливим етапом табірної боротьби. Тоді, за спогадами Л. Лук'яненка, розпочалася нова сторінка історії політтаборів: "Доти всі напрямки політв'язнів орієнтувалися на підпільні методи праці. Генерація 1966 року привезла орієнтацію на легальну працю. Доти зв'язків із закордоном боялися і не мали, нова генерація привезла зв'язки з демократичним Заходом і цього зовсім не приховувала. До 1966 року тільки окремі в'язні відстоювали й обґрунтовували відкрито свою "антисовіцьку" платформу, нова генерація відкрито й сміливо доводила свою правоту" [4, с. 25]. Є підстави вважати цей опір особливою формою боротьби за державність, зміст якої полягав у збереженні себе як носіїв ідеї. Крім того, підготовлені в'язнями документи містили концепції національної стратегії, скерованої на здобуття державності, що варто розцінювати у площині еволюції суспільної думки.

Проведені "за дротом" роки не стали для політв'язнів "втраченим часом", але рубіжним періодом становлення особистості, цінності, знання й моральні установки якого визначали подальшу громадську позицію та суспільно-політичну діяльність. М. Горбаль розповідав: "Коли я зустрівся зі Світличним вже на Уралі, потім з Антоном, з Валерієм [Марченком] познайомився, я ніколи не був такий розкутий, ніколи в мене не було стільки гумору і ніколи я так багато не сміявся, як у таборі... Я собі дав слово, що ніколи не буду нарікати на Бога, бо Богу видніше, якими дорогами вести... Бо якщо тобі визначена така дорога, то так воно, видно, й має бути. Мавши потім другий суд, я собі завжди це споминав, мавши потім третій суд... І це мене рятувало. Кроли мене вже третій раз – з другого ув'язнення не випустили, а судили втретє, то я думаю собі: Боже ну, що це? Ну вижив же я ці три терміни – значить так треба. І коли мене посадили потім в камеру із Семеном Скаличем, навіть думаю собі: Боже, та щоб це все почути – ці одкровення від цього чоловіка, то мені треба було потрапити в цю камеру, а щоб потрапити, треба було отримати термін!" [5, с. 100].

Учасники суспільно-політичного руху 1960-х рр., засуджені за "антирадянську діяльність і пропаганду", потрапили у табори, осмислені А. Солженіциним як "Архіпелаг ГУЛАГ". Хоча умови перебування там поступово покращувалися, незмінною залишалася їх суть. "Керівники змінюються, Архіпелаг залишається", – писав А. Солженіцин. "Здох тиран, але стоїть тюрма", – поетично доводив Д. Павличко. Загалом, кількість політичних в'язнів стала меншою ніж у сталінські часи. Згідно оцінок міжнародної правозахисної організації "Міжнародна амністія", в СРСР з мільйона в'язнів політичні вироки відбували не більше як 10 тисяч осіб. Ймовірно, на рік здійснювалося не більше кількох тисяч очевидно політичних арештів [6, с. 409].

Цікаві думки щодо змін у табірній системі містяться у спогадах Л. Лук'яненка: "Колись ГУЛАГ був окремим царством. Тепер – це частина цілого суспільства. Попередня схема руху людини:

заарештували, засудили, відвезли у зону і там після тяжкої праці загнали в землю. Жодного листування і зв'язку з рідними від дня арешту до самої смерті. Родичів залякали, вони не сміли запитувати владу, живий чи не живий і де перебуває їхній батько, брат, син. Тепер схема руху людини інша: заарештували і передають від рідних передачі та листи, потім судять і перед тим, як відправити до концтабору, дозволяють побачення. З в'язнем концтабору чи тюрми дозволений постійний зв'язок через листи, хоча вельми обмежений і дуже контрольований, та все ж постійний. Отже, людина після арешту не зникає у безвісті, а існує і далі. А відсидівши строк, повертається до рідних, у суспільство. За такої схеми руху в'язня важливо змінити його світогляд, щоб після ув'язнення він не боровся проти влади. Звідси потреба в індивідуальному підході до кожного з них. А з іншого боку, це стало можливим внаслідок зменшення політичного контингенту" [7, с. 85].

Українські політв'язні відбували покарання у таборах суворого та особливо суворого режиму Мордовії та Уралу. Серед мордовських таборів 1960-х – початку 1970-х рр. сумної слави зажили: ЖХ-385/1-6 у с. Сосновка, ЖХ-385/3-5 – с. Барашево, ЖХ-385/19 – містечко Лісне, ЖХ-385/17а і ЖХ-385/3-4 – с. Озерне, ЖХ-385/11-4 станція Потьма. З 1972 р. політичних в'язнів етапували у пермські табори: ВС-389/35 (ст. Всесвятка), ВС-389/36 (с. Кучино) та ВС-389/37 (с. Половинка). Найжахливішим вважався кучинський "табір смерті" ВС-389/36. За час його функціонування, упродовж 1 березня 1980 р. – 7 грудня 1987 р., через нього пройшло 56 в'язнів, 37 з яких – українці. У ньому закінчився земний шлях Ю. Литвина, О. Тихого та В. Стуса.

Важкі умови перебування у таборах сприяли різким світоглядним змінам в'язнів. На думку Г. Касьянова, ізоляція сприяла загостренню протистояння. Допоки інакодумці перебували на волі у них залишалася можливість компромісу, маневрування у рамках системи. Потрапивши в табір, вони виводилися за рамки, і стали ізгоями [2, с. 151]. Така екзистенційна установка визначила загальний вплив цих людей на форми і методи опору в таборах.

Останній до середини 1960-х рр. характеризувався боротьбою політичних в'язнів за поліпшення умов перебування та розмежування з кримінальними злочинцями. Історією стали так звані "сучі війни", описані А. Солженіциним та В. Шаламовим, вгамувалися емоції великих повстань в'язнів 1950-х рр. у Воркуті, Норильську, Кенгірі й Джезказгані. Упродовж наступного десятиліття більшість зневірилася у позитивних змінах. Існувала методика виживання, однак, стратегії та цілі опору не було. Середовище політв'язнів вражає організованістю та згуртованістю, відданістю націоналістичним ідеалам, етикою спілкування. Однак, відсутність чітких ідей та перспектив призводила до пасивності, зорієнтованості на відбування покарань.

Серед чинників послаблення опору виділяються: 1) режим перебування у таборах покращився, порівняно зі сталінськими роками; 2) процес реабілітації сприяв поверненню багатьох в'язнів до дому; 3) надходження нових в'язнів у табори не було масовим як у кінці 1940-х років; 4) серед тих, хто залишався у таборах панували скептичні настрої щодо успіху великих виступів чи страйків, переважали установки на уникнення конфліктів із адміністрацією. Цікаве спостереження Л. Лук'яненка щодо зміни емоційного ставлення політв'язнів до влади. Ненависть до неї зростала упродовж п'яти років, а далі вже ні: "так, наче душа – це посудина. За п'ять років її заповнили до вінця і далі вже скільки не лий, а об'єм не збільшується – усе повз вінця стікає кудись. Відбувається емоційне притуплення, воно впливає на мозок" [7, с. 472].

З іншого боку, численне українське товариство виявилось важливим елементом пристосування "нового призову" до табірної життя. Назву лише окремих представників "старшого покоління" – М. Сорока, Є. Пришляк, В. Підгородецький, Д. Шумук, Д. Гусак. Іг. Калинець згадував: "Стосунки з старшими були якнайкращі. І дуже добре, що ми натрапили на такий гурт людей з великим досвідом. Адже ми, молоді, випали з більш-менш нормального середовища і потрапили в клоаку. А вони не дали нам опуститися, допомогли вистояти. По-перше, від них ми діставали духовну підтримку. По-друге, коли бачиш, що ці люди сидять по 15–20–30 років і зберігають душевний спокій, не опустилися навіть у побуті, зовні підтягнуті, акуратні, чисті – це також впливає позитивно. Певною мірою це був наш порятунок. Бо якби шістдесятників посадили окремо, то хто знає, чи не злапались би ми без такої підтримки, без прикладу, що можна вижити у такий благородний спосіб. Ця наука була корисна. Зрозуміло, що йдеться лише про моральний вплив! Вони ніколи не нав'язували нам свого керівництва" [8, с. 47].

Щодо учасників шістдесятницького та правозахисного рухів вживають термін "в'язні сумління". В. Овсієнко так пояснював особливості їх світогляду: "Я їм (владі, охоронцям – Я. С.) казав неодноразово: "Ви відчиніть ворота і скажіть "іди!" – я не піду. Я сюди (у табір – Я. С.) прийшов з принципу, переконання. Я в'язень сумління власного, а не тому, що там стоїть ваш автоматник. Мені треба, щоб ви поставили тут печатку, тоді я звідси піду. Тільки так. Мене сумління тут тримає, а не ви. І якби я не мав сумління, я написав би заяву покаянню, визнав би себе винним в будь-який момент, і через декілька місяців випустили б" [9, с. 11].

Стосунки з табірною адміністрацією стали мікромоделлю відносин в'язнів із владою у цілому, а відтак, розглядалися у якості продовження розпочатого протистояння на волі. Невипадково, таборова боротьба розпочалася з письмових звернень (на цій формі зупинилося протистояння на волі), і розвинулося до голодувань як методу відстоювання прав і здобуття статусу політв'язня. Щоденний моральний тиск з боку влади, посилений прискіпливим виконанням окремих інструкцій, і поганими побутовими умовами, мав на меті ослабити опір в'язнів. Відзначу, що адміністрація диференційовано підходила до кожного в'язня. За умови співпраці, відсутності конфліктів і зв'язків із "неблагонадійними" особами, в'язень міг сподіватися на полегшення становища. За інших обставин, його чекали неприємності та відверті провокації – карцер, позбавлення права на "ларьок", посилку, листування або щорічне побачення. Це супроводжувалося частими викликами до керівництва, обшуками, вилученням дозволених речей. Серйозніші порушення, як-от відмова від роботи, або не виконання норми, суворо каралися.

Наведу типовий приклад ставлення адміністрації до в'язнів. У 1985 р. наглядчі пермської 36-ї зони Снядовський та Василенков перед виходом на роботу брали одного в'язня у "діжурку", роздягали догола з принизливими процедурами обшуку. При поверненні на обід – брали ще одного. Після обіду – знову. Це повторювалося після роботи чи прогулянки. Бувало, що за день в'язня роздягали догола декілька разів. До В. Овсієнка впродовж одного дня тричі застосовували цю принизливу процедуру, а до Михайла Гориня – п'ять разів [10, с. 209].

Однак, у порівнянні зі сталінськими часами, відмінності були серйозні. У "Хроніці таборових буднів" (1975 р.) В. Чорновіл писав: "Для щоденної бузувірської жорстокості потрібна ненависть до жертв, яка була властива попередникам наших "вихователів". Сьогоднішня таборова адміністрація та її кагебістські натхненники нас не люблять, бо з нами багато клопоту... Але я не відважусь заявити, що нас ненавидять, скоріше всього до нас ставляться з службовою байдужістю. Вони ж розуміють, що таких, як ми, багато "на свободі", ...що ми – лише жертви кампанії, люди для відсотка" [11, с. 627].

Важливою рисою перебування шістдесятників за "колючим дротом" стало створення середовища, орієнтованого на опір через самоосвіту, писання заяв, голодування тощо. Важливо, що в'язні не зреклися суспільства, а, навпаки, активно вивчали його. Часто вживане у спогадах та інтерв'ю протиставлення "малої" і "великої" зон (табору і України), підкреслювало їх єдність.

Оцінюючи таборовий досвід з висоти прожитого життя, колишні в'язні наголошують на його важливості. Важкі умови перебування скрашувалися цікавим спілкуванням, гострими і глибокими дискусіями, знаходилося місце для жартів. Парадоксально, але у таборах українська мова функціонувала вільніше, аніж в УРСР. Багато вільного часу політв'язні проводили за самоосвітою. Колишній повстанець В. Долішній при зустрічі з зачитаним В. Овсієнком, похвалив: "Правильно, пане Василю, вчіться. Вас сюди послали на вишкіл" [10, с. 47]. Інтелігентське покоління шістдесятників з жагою поглиблювало свої знання. У таборових бібліотеках В. Овсієнко опрацював багатотомні історії Росії С. Соловйова, В. Ключевського, Н. Покровського тощо [10, с. 47]. М. Горинь пригадував, що лише з праць С. Соловйова зробив до 300 сторінок виписок [12, с. 220]. З. Красівський описував знайомство з С. Караванським у Володимирській в'язниці: "Караванський на горішніх нарах працював над книжками. Він майже не звернув на мене уваги. В спілкуванні дуже рідко брав участь. Працював він дуже багато. Майже без передиху" [13, с. 90].

Ув'язнені митці продовжували по мірі сил роботу за фахом. Так, І. Світличний працював над словником українських синонімів, поглиблював знання з іноземних мов, перекладав, вивчав літературний процес в Україні, редагував вірші табірних поетів. Справою життя С. Караванського був словник рим української мови. Літературознавчі студії продовжував Є. Сверстюк. В. Стус вивчав іноземні мови й перекладав.

Табірна творчість українських поетів – В. Стуса, Іг. Калинця, З. Красівського, І. Сокульського та інших, цікава не лише літературознавцям. Дозвіл на творчість був єдиним привілеєм. В усьому іншому влада чинила перешкоди. Написане перевіряли охоронці, а зовнішні рецензування були узвичаєною практикою. Траплялося, що рукописи не повертали, як це було з віршами Ір. Калинець й В. Стуса, малюнками С. Шабатури та вишивками Н. Світличної. Ще важче написане передавалося на волю. Для цього йшли на хитрощі. В. Стус у листі писав поезії в суцільний рядок, вдаючись до смислових заміन (тюрма – юрма, Україна – батьківщина тощо) [9, с. 14]. Існували канали нелегальної передачі. Нерідко для збереження творів вдавалися до написання кількох копій, або заучування на пам'ять.

Утім, найважливішим елементом табірної побуту варто назвати успішне намагання відстояти власну національну ідентичність. Це проявлялося у відмові збривати вуса, спілкувалися українською, не вживали нецензурщини, Н. Світлична згадує, як у її таборі "всі українки ходили з вишиваними комірцями" [14, с. 39]. Українські в'язні святкували релігійні свята та вшановували

пам'ять національних героїв. У березні 1967 р. за ініціативи Б. Гориня, О. Заливахи, І. Геля, М. Осадчого, Я. Ткачука та декількох в'язнів старшого покоління, у мордовському таборі ЖХ-385/11–4 відбулося святкування пам'яті Т. Шевченка [15, с. 263].

Шістдесятники активізували таборовий опір. На початках старше покоління скептично ставилося до ініціатив молоді, мовляв, "Що ви можете зробити усією цією писаниною? У нас були автомати, але й ми нічого не досягли" [12, с. 221]. Володимир Казновський повчав молодого Д. Квецка: "нащо пишеш їм заяви? Вони – пси, а хіба псам заяви пишуть? Сиди тихо й поглядай згори" [16, с. 165]. Коли Л. Лук'яненко написав заяву прокурору Мордовської АРСР з приводу варварського пробивання черепів в'язням-покійникам, то лише декілька осіб її підписало. Решта з різною мотивацією відмовилися: "Ви цих азійських варварів хочете виправити заявою? – та їх обухом треба виправляти! ... Я маю принцип: не писати до москалів нічого. Цього принципу дотримуюсь уже вісім років і зараз не відступлю від нього. ... До мене скоро приїздить дружина на побачення, то я не хочу, щоб через цей підпис його зірвали. ... А я якось на це не звертав уваги. Справді, це ж не людському! Заява не допоможе. Заяву адміністрація нікуди не відішле..." [7, с. 134].

Михайло Хейфец точно визначив різницю світоглядів: "Підпільники сприймали дисидентів як йоржі – карасиків-ідеалістів, яких шука чомусь не з'їла, ще не розкрила як слід пашу..." [16, с. 43]. Утім, старше покоління визнало за молоддю право на власний погляд. Особливою толерантністю відзначався М. Сорока, чи не єдиний, за свідченням М. Гориня, хто повністю підтримував молодь [12, с. 221]. А згодом, колишні повстанці долучалися до їх акцій. Неабияку роль у цьому відіграв резонанс акцій молоді, під впливом яких поняття "політв'язень" значно розширилося й наповнилося новим змістом. "По моему, – читаємо у М. Хейфеця, – підпільники дещо заздро слідкували за раптово відкритими можливостями, а головне – за успіхами нової легальної опозиції" [16, с. 43].

Позиція шістдесятників полягала в активному продовженні самозахисту, обраного під час судових процесів. Усвідомлюючи фіктивність радянської судової системи, вони апелювали до радянського законодавства, доводячи необґрунтованість судових вироків, невідповідність термінів ув'язнення, відстоювали право на свободу думки. Опір шістдесятників і дисидентів не зводився до протистояння таборовій адміністрації, а лише починався з нього. Рівень на якому бандерівці зупинилися, був необхідною умовою для початку боротьби шістдесятників. Остання полягала у формуванні широкого набору індивідуальних та колективних дій, скерованих на ознайомлення радянського суспільства і міжнародної громадськості з порушеннями радянською владою фундаментальних людських свобод. Суттю боротьби було демаскування перед світом радянської пенітенціарної системи.

Ігор Калинець стверджував, що табірний опір існував постійно, незалежно від бажань в'язнів. Він зумовлювався постійними провокаціями, несправедливими утисками, покараннями, сутичками з наглядачами, прапорщиками та офіцерами. Покарання одного було сигналом для інших солідарно стати на захист, організовували акції тощо [8, с. 49].

Умови табірної системи, постійний контроль адміністрації за діями в'язнів зумовлювали підпільну підготовку документів, і передачу їх на волю. Сенс цієї роботи розкриває І. Калинець: "Нам здавалося, що контакт з волею є дуже важливим, вирішальним: як ми того не розкажемо, не передамо, то наше життя нічого не варте" [8, с. 50]. Так, у таборі ВС-389/35, після етапування росіянина В. Буковського, керівництво підготовкою матеріалів – заяв, протестів, звернень, табірних щоденників, публіцистичних та літературних творів перейшло до І. Світличного. Йому допомагали З. Антонюк, М. Горбаль, В. Марченко, Є. Пронюк, С. Глузман та І. Калинець [17, с. 453; 18, с. 479]. Інші в'язні, включно з "дідами"-двадцятип'ятирічниками, організовували схованки, пошук технічних засобів, відволікання охорони. Готувалися дублери на випадок раптового етапування головних виконавців.

Способи передачі матеріалів були різними. Один із них полягав у передачі через осіб, які звільнялися або мали побачення з рідними. Текст, написаний дрібньюсінкими каліграфічними літерами, герметично й щільно запаковували у кульки, які ковталися, і, в шлунку покидали табір. Потім матеріали передавалися адресатам, які розбирали тексти, редагували і передавали за кордон. Широко використовувався тайнопис. Чинником, який сприяв передачі інформації була жадоба до наживи окремих наглядачів. Утім, вся робота була ризикованою, адже у разі провалу в'язів очікувало ШІЗО, табірна тюрма (ПКТ), або – в'язниця у Чистополі чи Володимирі.

Розлого процес передачі описано у спогадах С. Сапеляка: "Передача на волю будь-якого документа – політичного чи літературного характеру – готувалося іноді цілий рік... Таке письмо було писане на вузькому трансформаторному папері пером, спеціально виточеним і відточеним на токарному верстаті, і через велику скляну лупу спеціаліст-писар... переписував тексти-хроніки та літературні твори. Усі ці "документи" переховувались у кількох примірниках у тайниках. І лиш незадовго до передачі їх на волю...складали і скручували папір, списаний інформацією, у кульку, тоді занурювали "кульку" у рідкий віск і обгортали переважно у три целофанові обгортки на

полум'ї вогню... В'язень, йдучи на побачення із найближчими йому рідними, переважно за тиждень... ковтав цю "інформаційну кульку" і, звісно, нічого не їв, хоча часто доводилося імітувати обід і вечерю... Під час побачення в'язень "сідав на парашу"... ковтав кавальчик вершкового масла, що йому привозили родичі на "свіданку", його, звісно "проносило"... тоді кілька "кульок", які вискакували зі шлунка, треба було помити під краном, пізніше розірвати верхню обложку целофану, і тоді ковтав (чи ковтала) батько або дружина" [19, с. 43].

Успішність окремих дій в'язнів пояснювалася, певною мірою, психологічними чинниками. Адже, якщо наглядач виконував лише роботу, за яку йому платили, то для в'язнів опір ставав життєвою необхідністю. Іншим чинником успішної роботи було співробітництво між окремими національними групами в'язнів. Люди, засуджені за "буржуазний націоналізм", у таборах змогли створити справжній інтернаціонал, ідеал, який залишився недосяжним для радянського суспільства. Разом із українцями відбували покарання вірмени П. Айрікян, А. Навасардян, А. Аршакян, Р. Маркосян, латвійці Г. Астра, М. Равінш, Г. Роде, литовці В. Пяткус, Б. Гаяускас, Л. Сімутіс, П. Паулайтіс, Р. Смайліс, естонці М. Ніклус, Е. Тарто та інші.

Надзвичайно продуктивним виявилось співробітництво з євреями. Розпочате у таборах, воно отримало продовження на Заході. У радянських журналах друкували уїдливі фейлетони про "союз тризуба і зірки Давида". Приязні стосунки склалися з Б. Пенсоном, А. Гінзбургом, Ю. Даніелем, М. Коренблітом. М. Хейфецю, автору "Українських силуетів", належать найкращі спогади про перебування у таборах українських політв'язнів.

Єврейська проблема в СРСР, через відомі причини, ніколи не втрачала актуальності на Заході. Тому зближення українців із єврейськими дисидентами, сприяло актуалізації на Заході української проблеми. Багато таборових матеріалів, підготовлених українцями, переправлялися через єврейські канали. "Хроніка таборових буднів" В. Чорновола потрапила на Захід за сприяння Б. Пенсона. Про можливості А. Гінзбурга ходили легенди. М. Горинь пригадував як той організував передачу інформації з табору до Москви на магнітофонній плівці через жінку, офіцера в'язничної служби [12, с. 222]. Євреї підтримували голодування українців. А якщо голодував єврей, то можна було не сумніватися, що світова громадськість про це дізнається оперативно.

Найскладніші відносини склалися з росіянами (М. Садо, І. Огурцов, Л. Бородін, Е. Кузнєцов та інші). Існувало два погляди щодо цього. Першого дотримувалися колишні оунівці та упівці – не підтримувати з ними контактів, оскільки вони, незалежно від політичної орієнтації, не визнають права України на самостійне існування. Другий погляд полягав у налагодженні нормальних стосунків з усіма в'язнями, які готові продовжувати боротьбу з існуючою комуністичною владою, шукати у спілкуванні з ними спільного, не акцентуючи на розбіжностях [15, с. 277]. Конфлікти між українцями і росіянами часто використовувалися табірною адміністрацією. Інколи це приносило результат, а іноді – в'язні знаходили спільну мову. Так, лідера російських націоналістів В. Осіпова посадили з В. Чорноволем. Однак, в'язні, відклавши протиріччя до повної перемоги над більшовизмом, усі акції проводили спільно [20, с. 121].

Протистояння адміністрації відбувалося декількома способами. Насамперед, через звернення, протести, заяви у вищі судові інстанції держави – Верховний Суд СРСР та Генеральну прокуратуру. Апелюючи до радянського законодавства, в'язні вказували на незаконність дій табірної адміністрації щодо окремих осіб, прискіпливість, за якою будь-який натяк на порушення інструкцій жорстоко каралося, побиття, необґрунтовані відмови у отриманні листів, посилок, права на купівлю продуктів у кіоску тощо. Чимало заяв присвячено оскарженню судових рішень, або умов відбування покарання. Влада, "граючи" у законність, приймала документи, відсилала у відповідні інстанції, звідки приходили шаблонні відписки: "Відмовити...".

Чи вірили політв'язні в дієвість подібних заяв? Безумовно, що ні. Вони усвідомлювали системність радянського правосуддя, перетвореного у засіб боротьби з інакодумством. Це листування мало за мету нагадувати владі про існування політичних в'язнів, про незгоду з придушенням особистості. Іншим адресатом були міжнародні інституції та лідери західних країн. Заручаючись їх підтримкою, в'язні сподівалися на полегшення режиму. На думку Ю. Курносова, писання заяв було однією з форм протестного руху, прагнення розголосити не тільки в країні, а й на весь світ про те, що відбувалося у СРСР взагалі, у концтаборах зокрема, як порушуються елементарні права і свободи людини. Тобто те, чого так не хотіли і боялися як каральні органи, що їх сором'язливо називали "правоохоронними", так і вище керівництво СРСР, УРСР та інших республік [3, с. 65].

Продовженням "письмової" лінії у 1960–1980-х рр. стали голодування. Їх взаємозв'язок відзначав В. Чорновіл: "Якщо не писати заяв протесту – навіщо голодувати? А якщо не голодувати, не протестувати сьогодні і щогодинно – навіщо сидіти на зоні, який сенс в цих роках життя?" [20, с. 133]. Голодування, за словами А. Солженіцина – зброя моральна, передбачала, що у наглядача не уся ще

совість утрачена, або він боїться громадської думки [21, с. 449]. Фізичні муки, яких зазнавав в'язень, підсилював ефект протесту. Особливо коли голодування ставало надбанням світової громадськості.

Згідно з правилами, голодувальника ізольовували. Однак, адміністрація часто йшла на порушення, створюючи голодуючому та його співкамерникам додаткові труднощі. Якщо в'язень не відмовлявся від голодування, адміністрація у таких випадках не йшла на поступки, його примусово кормили через зонд або інші засоби. Цю процедуру А. Солженіцин порівняв зі з'валтуванням [21, с. 453], адже головне не стільки годування, скільки переломлення волі в'язня.

Голодування мали індивідуальний та колективний характер, а за тривалістю ділилися на коротко- та довготермінові. Ним відзначали окремі дні в календарі політв'язнів: 12 січня – день українського політв'язня (у пам'ять арештів 1972 р.), 24 квітня – день солідарності з вірменським народом у пам'ять про геноцид 1915 р., 5 вересня – день пам'яті жертв червоного терору (декрет Раднаркому про червоний терор 1918 р.), 30 жовтня – день політв'язня в СРСР (зумисне ні до чого не прив'язана дата), 10 грудня – день прав людини [10, с. 196].

Перше голодування відбулося у Мордовії 10 грудня 1970 р., у день декларації прав людини. Тоді поставлено питання перед Верховними Радами СРСР і УРСР про переведення українських в'язнів в Україну та озвучено вимогу отримання статусу політичного в'язня. Наступного року до Верховної Ради СРСР подано документ від націоналістів Прибалтики, України і Кавказу з вісьмома пунктами на захист культури, мови, проти русифікації, перемішування робочої сили, за розширення прав республік тощо.

Вперше день політв'язня СРСР відзначався у 1974 р. в мордовських та пермських таборах. Так, у мордовській зоні ЖХ-385/3-5 голодувало дев'ятеро: українці В. Стус, В. Чорновіл, В. Лісовий, литовці Нікманіс, Кузікс, Павіліоніс, Рудайтіс, Масальскіс, євреї І. Залмансон та Б. Пенсон. У жіночій зоні ЖХ-385/3-4 крім петиції й голодівки, в'язні відмовилися від роботи. У підсумку, Н. Світличну, І. Калинець та С. Шабатуру відправили у ШІЗО, а на початку 1975 р. С. Шабатуру та Н. Строкату ув'язнили в ПКТ.

8 березня 1975 р. політв'язні Мордовії підтримали голодування жіночої зони. Вимагаючи звільнення жінок-політв'язнів у 1975 р., оголошеному ООН роком жінки, політв'язні заявляли, що "жінка-узниця – постать завжди трагічна, живий докір суспільству, хоч і за що б її судили. І вже цілковито анахронізмом здається в наш час засудження жінок-матерів, дружин, коханих – за переконання: за кілька написаних віршів, за читання позацензурних матеріалів, за розмови з знайомими, за виступи на оборону інших заарештованих". У відповідь адміністрація наказувала в'язнів. Особливо ця практика посилилася після 1983 р., коли "необґрунтовані", з точки зору табірної начальства, голодування почали вважати порушенням режиму [10, с. 196; 11, с. 586].

Важливе місце серед мотивації написання письмових документів і проведення голодувань займала боротьба в'язнів за політичний статус. Вона, на думку Г. Касьянова, "фактично була правозахисним рухом у таборах, формою громадянського опору в особливо несприятливих умовах" [2, с. 157]. Одним із перших на це пішов В. Калиниченко. У 1974 р. він вимагав від Президії Верховної Ради СРСР привести умови його утримання під вартою у відповідність зі статусом політв'язня, скасувати вирок та надати можливість представникам ООН та інших міжнародних організацій перевірити підстави засудження [1, с. 189]. У відповідь В. Калиниченка перевели до Володимирської в'язниці.

На початках в'язні обережно ставилися до переходу в цей статус. І. Світличний це обумовлював наслідками – переведенням порушника у в'язницю, а отже, втратою можливості для роботи з підготовки матеріалів. Інший аргумент полягав у обов'язку молоді бути літописцями боротьби вояків УПА в таборах та догляду за літніми особами, писати від їх імені заяви й надсилати за кордон [18, с. 496].

Боротьба за статус політв'язня активізувалася у 1975 р. Серед її натхненників виділявся В. Чорновіл. Укладений ним у 1976 р. проект статуту політв'язня передбачав відмову від табірної одягу, спеціальної в'язничної бірки, відвідування політзанять, виходу на працю, шиккування на перевірку та в їдальню, а також право на побачення та листування тощо [22, с. 59]. Найвідомішим документом, що розкривав суть боротьби за політичний статус була "Позиція українських політичних в'язнів" (1977–1978 рр.), за авторством О. Тихого й В. Романюка. Дисидентський потяг до моралі відобразився на розробці етики ув'язнених: 1) постійно працювати над підвищенням свого інтелектуального рівня, набувати знань в улюблених галузях науки, ділитися з іншими ув'язненими і рідними своїми знаннями, займатися творчою працею; 2) дотримуватися загальнолюдських норм моралі; 3) вбачати у кожному ув'язненому рівного собі мученика, не пригноблювати, не ображати, а намагатися допомогти, якщо можеш, або захистити у випадку несправедливого нападу на нього адміністрації, КДБ або аморальних в'язнів, воєнничих стукачів чи свідомих рабів адміністрації; 4) на випадок утисків кожен явочним порядком переходить на

статус політв'язня, якого до нинішнього часу не визнає влада у СРСР; 5) недопустимі, які б то не були випадки проти інших політв'язнів за ознакою раси, національності, мови, переконань і віри. Лише презирства й ганьби заслуговує та людина, яка чинить зло іншим політв'язням співпрацею з КДБ й адміністрацією; 6) бійки та наклепи один на одного, намагання нав'язати кому-небудь свою волю – огидні явища, недопустимі у середовищі політв'язнів; 7) політв'язні, згідно з законом, перебувають окремо від кримінальних злочинців, і намагання тримати їх разом повинно відкидатися без будь-яких компромісів; 8) політв'язень – це сумління нації [1, с. 188].

На початку 1977 р. В. Чорновіл, спільно з росіянами В. Осіповим і С. Солдатовим, став організатором акції переходу на статус політв'язня в мордовському ЖХ-385/19. Планувалося стоденне голодування з вимогою введення статусу політичного в'язня СРСР. У силу запального характеру, В. Чорновіл на початку лютого перейшов у цей статус, змусивши інших пришвидшити початок акції [20, с. 123]. Лише упродовж січня-березня 1977 р. ним написано 130 петицій [22, с. 59]. 27 квітня розпочалася акція приурочена до запланованої Белградської наради 35 держав Європи і Америки. Її учасників почали розсаджувати у карцери. Однак, таке покарання виявилось малоефективним. Холод і голод дошкуляли в'язням та вони знайшли часткову компенсацію у вигляді обміну інформацією між собою через перегукування, що, зазвичай, було неможливо. Аналогічно була перервана звичайна для карцеру інформаційна ізоляція, бо в'язень, відбувши термін, знайомився з періодикою, а уже через декілька годин або днів знову опинявся у карцері, у якому переказував останні новини. Окрім того у ПКТ В. Чорновола знаходилася радіоточка, що давало певну інформацію. Влада розгубилася, адже карцер вважався найстрашнішим покаранням [20, с. 126].

В. Чорновіл керував акцією, оголошуючи кожного "голодного" (через добу) ранку який пункт статусу буде темою чергового звернення на ім'я прокурора, і заради якого відбувалося одноденне голодування. Він же виконував функції літописця статутної акції. Кожні п'ять днів зачитував на весь коридор ПКТ – ШІЗО звіт "про роботу": скільки людиною відсиджено у карцері, особисті і колективні показники з початку акції, скільки проведено голодувань і голододнів, подано заяв протесту тощо [20, с. 152].

Початок Белградської наради був відзначеним чотириденним голодуванням. Ці заходи мали значний резонанс на Заході, куди дійшла інформація про голодування. Адміністрація зі злобою повідомляла, що в'язні своєю акцією у зоні "принесли більше шкоди радянській державі, ніж злочинними діями на волі, за які отримали терміни". Ставлення в'язнів до проведення акцій було різним. Дехто вважав їх не ефективними, "розтратою зеківського здоров'я". Не завжди вони були масовими, частіше – груповими. До того ж ефект акція могла мати лише за умови поширення інформації про неї за кордоном, що вимагало від політв'язнів організації, конспірації, терпіння [20, с. 132]. Оскільки образи та тиск з боку адміністрації здійснювалися постійно, то частіше відбувалися індивідуальні акції протесту, до яких, за змогою приєднувалися інші в'язні. Їх ініціаторами часто виступали В. Стус та В. Чорновіл, що мали запальний характер. Це створювало атмосферу невдоволення. Адже через непередбачуваність акції не всі її підтримували. Тому справедлива думка Л. Лук'яненка про те, що для того аби акція вдалася причина мала бути не індивідуальна, а трохи ширша.

Усі протестні акції каралися. У наглядачів існувало правило: за кожну акцію протесту, особливо за колективну, учасники мали бути покараними під будь-яким приводом. Невипадково, В. Чорновіл за майже річну боротьбу перебував рік на штрафному харчуванні, мав 120 діб карцеру, двічі довготривало перебував у ПКТ [22, с. 59].

Провал боротьби за статус політв'язня, змусив змінити тактику. Відчуття безперспективності та повної ізоляції, спонукали в'язнів до іншої тактики – відмови від радянського громадянства та прохання виїзду за кордон. Такі влада дії не толерувала, адже кожна відмова вдаряла по міжнародному іміджу СРСР. Тому не дивно, що жодного розуміння політв'язні не знаходили. Заяви про зречення радянського громадянства написали В. Мороз, І. Світличний, Іг. Калинець, В. Чорновіл, С. Глузман, В. Федоренко. За словами С. Глузмана, цей символічний крок не був жартом: "Багато із нас збагнули: померти, рано чи пізно, доведеться в зоні. Бо у "великій зоні" радянської країни нам просто немає місця. І ми вирішили написати заяви Брежнєву зі зреченням радянського громадянства. Певна річ, ми розуміли: нас не випустять ні із зони, ні з країни, ніколи не випустять. Але ми мусили якось реагувати. І ми реагували так. Ми усвідомлювали: при всьому цинізмі наших "ідеологів" і "вихователів" вони не можуть вголос поглузувати з нашої акції... Не можуть, бо зобов'язані щосекунди пишатися своїм радянським громадянством..." [18, с. 488].

Окремий пласт таборової боротьби складали політичні документи з критикою влади, особливо у національній сфері. Вони розкривають інший – суспільний вимір боротьби політв'язнів. Однак, обмежуючись лише боротьбою в'язнів із табірною адміністрацією, можна констатувати, що й у такій формі зберігався український національний рух. Його підсумком стало формування елітарної групи

борців із режимом. Стійких, вольових, з відмінним розумінням суспільних проблем. Роки, проведені за "колючим дротом" сформували непримиренність щодо радянської влади, і, водночас, забезпечила моральну перевагу щодо неї. Погоджуюся з американським соціологом У. Уорнером, який відзначав потребу суспільства в мучениках. Мученик – це людина, що принесла себе в жертву в ім'я своєї групи. Це дозволяє останній подолати політичну або матеріальну слабкість моральною владою [23, с. 78]. Незважаючи на те, що в'язні покоління шістдесятників не були революціонерами й антирадянцями, влада доклала усіх зусиль, аби зробити їх такими. В'язні сумління стали мучениками, і вже в цьому статусі включилися в політичну боротьбу перебудови.

З формальної точки зору, М. Горбачов демонтував радянські політичні табори. Архіпелаг ГУЛАГ, відкритий Й. Сталіним, зник з політичних мап. Однак, справедливо підкреслити, що архіпелаг розпався через власну неспроможність подолати моральний опір політв'язнів, які справу власного порятунку тісно переплели з глобальними суспільними проблемами.

Список використаних джерел

1. Радигін А. Життя в мордовських концтаборах зблизька / А. Радигін. – Мюнхен, 1974. – 109 с.
2. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
3. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.) / Ю. Курносів. – К., 1994. – 232 с.
4. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників / Л. Лук'яненко. – К., 1991. – 128 с.
5. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Борис Захаров. – Харків, 2003. – 144 с.
6. Еплблом Е. Історія ГУЛАГу / [Пер. з англ. А. Іщенка] / Е. Еплблом. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – 511 с.
7. Лук'яненко Л. З часів неволі: Сосновка-7. / Л. Лук'яненко. – К.: МАУП, 2005. – 528 с.
8. Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем. – Львів: Ін-т українознавства, 2002. – 178 с.
9. Василь Овсієнко // Нецензурний Стус. Книга у двох частинах. Частина 1. / [Упорядкування Богдана Підгорного]. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 9–38.
10. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. – У 2-х кн. – Кн. 1. / В. Овсієнко. – Харків: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. – 352 с.
11. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. / [Упоряд. Валентина Чорновіл]. – К.: Смолоскип, 2007. – Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали "Справи № 196" (1970–1984). – 912 с.
12. У нас була велика місія. Розмова з Михайлом Горинем. // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю з Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / [Пер. із пол.] – К.: Дух і літера, 2004. – С. 185–234.
13. Жага і терпіння. Зеновій Красівський у долі українського народу. [Упорядники Р. Коваль, В. Рог]. – К.: Діокор, 2005. – 256 с.
14. Інтерв'ю з Надією Світличною // Молода нація. – 2006. – № 2. – С. 22–57.
15. Горинь Б. Не тільки про себе: докум. роман-колаж: у 3 кн. / Б. Горинь. – Кн. 2.: 1965–1985. – К.: Пільсари, 2008. – 648 с.
16. Хейфец М. Українські силуети. / М. Хейфец. – Сучасність, 1984. – 240 с.
17. Калинець І. Носій любови – Іван Світличний. / І. Калинець // Доброокий. Спогади про Івана Світличного / [Упор. Леоніда і Надія Світличні]. – К.: Час, 1998. – С. 451–457.
18. Глузман С. Уроки Світличного // С. Глузман // Доброокий. Спогади про Івана Світличного / [Упор. Леоніда і Надія Світличні]. – К.: Час, 1998. – С. 477–497.
19. Сапеляк С. Хроніки дисидентські від головосіку. Невольничя мемуаристика. / Степан Сапеляк. – К.: Смолоскип, 2003. – 264 с.
20. Чорновіл В., Пенсон Б. Хроніка таборових буднів. Хейфец М. Вячеслав Чорновіл – зковський генерал. – К.: Такі справи, 1991. – 160 с.
21. Солженицин А. Архипелаг ГУЛАГ (1918–1956). Опыт художественного исследования / А. Солженицин. – В 3-х т. – М.: Советский писатель, Новый мир, 1989. – 588 с.
22. Деревінський В. Вячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія / В. Деревінський. – Тернопіль: Джура, 2011. – 224 с.
23. Уорнер У. Живые и мертвые / У. Уорнер. – М.-СПб.: Университетская книга, 2000. – 671 с.

Ярослав Сэко

БОРЬБА УКРАИНСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ УЗНИКОВ У ЛАГЕРЯХ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1960-Х – СЕРЕДИНЕ 1980-Х ГГ.

В статье рассматриваются особенности борьбы украинских политических узников в лагерях, формы противостояния лагерной администрации.

Ключевые слова: политический узник, голодовка, лагерь, статус политзаключенного, борьба.

Yaroslav Seko

STRUGGLE OF UKRAINIAN POLITICAL PRISONERS IN THE CAMPS DURING THE SECOND HALF OF THE 1960S AND THE MID-1980S.

The article considers the peculiarities of the struggle of Ukrainian political prisoners in the camps, form their opposition to the administration.

Key words: political prisoner, the starvation, the camp, the status of a political prisoner, a struggle.